

A Comparative Study of Moral Development in Psychological Theories and Islamic Teachings with a Focus on Piaget's and Kohlberg's Theories of Moral Development

Narges Shaterkazemi¹, Seyyed Kabiri^{2*}, Nahid Babiraeamy³

1. PhD Student, Department of Quran and Hadith, YI.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith, YI.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

3. Assistant Professor, Department of Psychology, YI.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

ABSTRACT

Received: 27 Oct 2025

Accepted: 31 Jan 2026

First Available: 03 Feb 2026

Final Publication: 22 Jun 2026

Keywords

moral development, comparative study, Piaget, Kohlberg, Islamic teachings, fitrah

This study aims to conduct a comparative analysis of Piaget's and Kohlberg's theories of moral development in psychology and Islamic teachings. Employing a qualitative approach and comparative content analysis, the research examines the foundations, stages, driving forces, and ultimate aims of moral development within both intellectual frameworks. The findings indicate that a shared point between the two perspectives is their emphasis on the active role of reason and the gradual nature of the developmental process. However, fundamental divergences were also identified: in psychological theories, the source of morality lies in "cognitive structures" and "social interaction," whereas in Islam this role is fulfilled by "divine nature (fitrah)" and "revelation." The driving force of development in Piaget's and Kohlberg's views is "cognitive equilibration," while in Islam "faith," "will," and "self-purification" constitute the primary motivating forces. Furthermore, the ultimate goal in Western theories is "moral autonomy and adherence to abstract principles," whereas in Islam "nearness to God and attaining divine satisfaction" is depicted as the highest objective. This study concludes that Islamic teachings, while preserving the valuable contributions of psychology in explaining the cognitive trajectory of moral growth, provide a fitrah-based, theological, and teleological framework that endows the concept of moral development with unparalleled depth, spirituality, and comprehensiveness, elevating it from a merely "reasoning-based process" to an "existential path" toward transcendence and ultimate perfection.

How to cite:

Shaterkazemi, N., Kabiri, S., & Babiraeamy, N. (2026). A Comparative Study of Moral Development in Psychological Theories and Islamic Teachings with a Focus on Piaget's and Kohlberg's Theories of Moral Development. *Study and Innovation in Education and Development*, 6(2), 1-18.

* Corresponding Author:

Dr. Seyyed Kabiri

E-mail: kabiri.stk@iausr.ac.ir

© 2026 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

Moral development has long been regarded as a central concern in psychology, education, and religious thought, as it addresses how individuals acquire, internalize, and enact values that regulate personal and social life. Classical theories of moral development, particularly those proposed by Jean Piaget and Lawrence Kohlberg, conceptualize morality primarily as a cognitive–developmental process that unfolds through identifiable stages and is shaped by social interaction and reasoning abilities (1, 2, 9). In Piaget’s view, moral judgment evolves from heteronomous obedience to autonomous reasoning through active engagement with rules and peers, whereas Kohlberg extends this framework by proposing a hierarchical sequence of pre-conventional, conventional, and post-conventional levels characterized by increasingly abstract principles of justice (3, 11). Empirical studies conducted across cultures have provided partial support for the structural logic of these stages, while also raising questions about their universality and cultural embeddedness (12–14).

In recent decades, these theories have been subject to sustained critique. Scholars have argued that an exclusive focus on rational moral judgment overlooks the roles of emotion, intuition, faith, and motivation in ethical behavior (15, 16). Moreover, cross-cultural research has highlighted that much of the empirical foundation of classical moral development theories is derived from Western, educated, industrialized, rich, and democratic (WEIRD) populations, limiting their generalizability (17). These critiques have intensified calls for culturally grounded and multidimensional models of moral development that move beyond purely cognitive accounts.

Within this context, Islamic teachings present a comprehensive moral framework grounded in concepts such as divine nature (fitrah), faith, intention, self-purification, justice, and moral excellence. In Islamic thought, moral development is not merely an intellectual achievement but an existential journey oriented toward spiritual perfection and closeness to God (18, 19). Several studies have compared Kohlberg’s theory with Qur’anic ethics, emphasizing that while cognitive reasoning is acknowledged, the ultimate source and goal of morality in Islam are divine revelation and moral intentionality rather than autonomous human rationality alone (22, 23). Research drawing on the Qur’an and Nahj al-Balaghah has further underscored the roles of family, moral exemplars, and inner motivation in ethical growth, suggesting a broader and more integrated conception of moral development (20, 21).

Despite this growing body of literature, most prior studies have focused predominantly on critiquing Kohlberg's model from an Islamic perspective, often neglecting Piaget's foundational role and rarely proposing an integrated, stage-based framework that systematically aligns psychological theories with Islamic moral teachings. Furthermore, contemporary empirical research in education indicates that moral development is influenced by school moral climate, value-based pedagogy, and dialogical learning approaches, reinforcing the need for comprehensive models that bridge theory and practice (5, 25, 26). Accordingly, the present study seeks to address this gap by conducting a comparative analysis of moral development in Piaget's and Kohlberg's theories and Islamic teachings, with the aim of clarifying convergences, divergences, and possibilities for an integrative framework.

METHODS AND MATERIALS

This study employed a qualitative comparative design based on systematic content analysis. Core theoretical texts by Piaget and Kohlberg were examined alongside selected Islamic sources, including Qur'anic concepts, interpretive studies, and scholarly analyses of Islamic moral education. The analytical process involved identifying key dimensions of moral development—such as the source of morality, mechanisms of growth, role of reason and emotion, environmental influences, and ultimate goals—and comparing how these dimensions are conceptualized within each framework. Data were organized thematically, allowing for the construction of comparative categories and the synthesis of findings into an integrated analytical model.

FINDINGS

The analysis revealed several important patterns. First, both Piaget's and Kohlberg's theories conceptualize moral development as a gradual, stage-like process in which individuals actively construct moral understanding through interaction with their social environment. Early stages emphasize external regulation and obedience to authority, while later stages involve internalization of norms and, in Kohlberg's model, commitment to abstract principles such as justice and rights. These features correspond to initial phases of moral learning in Islamic teachings, particularly those emphasizing imitation, discipline, and moral habituation within the family and community.

Second, the findings indicated a fundamental divergence at higher levels of moral development. Whereas Kohlberg's post-conventional morality culminates in autonomous adherence to universal ethical principles derived from human reason, Islamic teachings frame moral maturity as the internalization of divine values guided by faith, intention, and

self-purification. Moral excellence is defined not by independence from transcendent authority but by conscious alignment with it.

Third, the comparative analysis showed that psychological theories prioritize cognitive equilibrium and moral conflict as primary drivers of growth, while Islamic teachings emphasize faith, will, and ethical struggle as central motivational forces. As a result, Islamic moral development encompasses cognitive, emotional, volitional, and spiritual dimensions simultaneously.

Finally, the study found that environmental factors play crucial but differently weighted roles. In Piaget's and Kohlberg's models, peer interaction and social discourse are central, whereas Islamic teachings place stronger emphasis on family, moral exemplars, and inherited dispositions alongside social context.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The findings of this study suggest that classical psychological theories of moral development offer valuable insights into the cognitive structure and progression of moral reasoning, particularly in explaining how individuals move from externally imposed rules to internally guided ethical judgments. These theories are especially effective in describing early and intermediate stages of moral development, where learning through interaction, rule negotiation, and social perspective-taking is prominent.

However, the comparative analysis demonstrates that when moral development is viewed solely through a cognitive–rational lens, important aspects of moral motivation, emotional commitment, and spiritual purpose remain insufficiently explained. Islamic teachings address these dimensions by embedding moral growth within a broader ontological and teleological framework. Morality is understood as an integrated process involving reason, emotion, intention, and faith, oriented toward ultimate spiritual fulfillment rather than solely social harmony or rational coherence.

The proposed integrative perspective emerging from this study highlights that Piaget's and Kohlberg's stage-based insights can be meaningfully situated within an Islamic moral framework, provided that their cognitive contributions are complemented by attention to spiritual motivation and ethical intentionality. Such an approach avoids rejecting psychological theory outright while also preventing reduction of morality to purely human rational constructs.

In conclusion, this study contributes to the literature by moving beyond critique toward synthesis. By comparatively analyzing Piaget's and Kohlberg's theories alongside Islamic moral teachings, it demonstrates that a more comprehensive model of moral

development can be articulated—one that preserves the explanatory strengths of cognitive–developmental psychology while enriching it with the moral depth, motivational force, and spiritual orientation of Islamic ethics. This integrative understanding holds promise for advancing both theoretical discourse and practical applications in moral education across culturally diverse contexts.

مطالعه تطبیقی رشد اخلاقی در نظریه‌های روان‌شناسی و آموزه‌های اسلامی با تمرکز بر نظریه‌های رشد اخلاقی پیازه و کلبرگ

نرگس شاطرکاظمی^۱، سیدتقی کبیری^۲، ناهید بابائی امیری^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار، گروه قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. استادیار، گروه روانشناسی، واحد یادگار امام خمینی(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

این تحقیق با هدف انجام مطالعه‌ای تطبیقی میان نظریه‌های رشد اخلاقی پیازه و کلبرگ در روان‌شناسی و آموزه‌های اسلامی صورت گرفته است. با بهره‌گیری از روش کیفی و تحلیل محتوای تطبیقی، این پژوهش به واکاوی مبانی، مراحل، محرک‌ها و غایات رشد اخلاقی در هر دو منظومه فکری پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که نقطه اشتراک این دو دیدگاه، تأکید بر نقش فعال عقل و تدریجی بودن فرآیند رشد است. با این حال، شکاف‌های بنیادینی نیز شناسایی شد: منشأ اخلاق در نظریه‌های روان‌شناختی، «ساختارهای شناختی» و «تعامل اجتماعی» است، در حالی که در اسلام، «فطرت الهی» و «وحي» این نقش را ایفا می‌کنند. محرک رشد در نگاه پیازه و کلبرگ «تعادل‌جویی شناختی» است، اما در اسلام «ایمان»، «اراده» و «تزکیه نفس» موتور محرک اصلی است. همچنین، غایت نهایی در نظریه‌های غربی، «استقلال اخلاقی و پایبندی به اصول انتزاعی» است، اما در اسلام، «قرب به خدا و کسب رضایت الهی» به عنوان عالی‌ترین هدف ترسیم می‌شود. این تحقیق نتیجه می‌گیرد که آموزه‌های اسلامی با حفظ دستاوردهای ارزشمند روان‌شناسی در تبیین سیر شناختی، با ارائه چارچوبی فطری، الهیاتی و غایت‌محور، عمق، معنویت و جامعیت بی‌بدیلی به مفهوم رشد اخلاقی می‌بخشد و آن را از یک «فرآیند استدلالی» صرف به یک «سلوک وجودی» برای تعالی و کمال مطلق ارتقا می‌دهد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱

تاریخ چاپ اولیه: ۱۴۰۴/۱۱/۱۴

تاریخ چاپ نهایی: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها

رشد اخلاقی، مطالعه تطبیقی، پیازه، کلبرگ، آموزه‌های اسلامی، فطرت

شیوه ارجاع دهی:

شاطرکاظمی، نرگس، کبیری، سیدتقی، و بابائی امیری، ناهید. (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی رشد اخلاقی در نظریه‌های روان‌شناسی و آموزه‌های اسلامی با تمرکز بر نظریه‌های رشد اخلاقی پیازه و کلبرگ. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۶(۲)، ۱-۱۸.

نویسنده مسئول:

دکتر سیدتقی کبیری

پست الکترونیکی: kabiri.stk@iausr.ac.ir

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

اخلاق به مثابه یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های حیات انسانی، همواره در کانون توجه اندیشمندان حوزه‌های فلسفه، دین، تعلیم و تربیت و روان‌شناسی قرار داشته است. از منظر علوم انسانی، اخلاق نه تنها مجموعه‌ای از هنجارها و ارزش‌ها برای تنظیم رفتار فردی و اجتماعی محسوب می‌شود، بلکه چارچوبی برای معنابخشی به کنش‌های انسانی و جهت‌دهی به فرایند رشد و کمال انسان به‌شمار می‌آید. در روان‌شناسی رشد، مفهوم «رشد اخلاقی» ناظر بر چگونگی تحول قضاوت‌ها، تصمیم‌ها و رفتارهای اخلاقی انسان در طول چرخه زندگی است؛ تحولی که ابعاد شناختی، عاطفی، اجتماعی و رفتاری را در بر می‌گیرد و به تدریج از وابستگی به قواعد بیرونی به سمت درونی‌سازی اصول و ارزش‌های پایدار حرکت می‌کند (1-3).

اهمیت پرداختن به رشد اخلاقی در جهان معاصر، بیش از هر زمان دیگری آشکار شده است. تحولات سریع اجتماعی، گسترش فناوری‌های نوین، پیچیده‌تر شدن روابط انسانی و چالش‌های اخلاقی نوپدید، ضرورت بازاندیشی در مبانی و الگوهای تربیت اخلاقی را برجسته ساخته است. پژوهش‌های جدید نشان می‌دهند که نسل‌های جدید، به‌ویژه نسل Z، با مسائل اخلاقی متفاوتی نسبت به نسل‌های پیشین مواجه‌اند و الگوهای سنتی تربیت اخلاقی لزوماً پاسخگوی نیازهای آنان نیست (4, 5). از سوی دیگر، مطالعات انجام‌شده در محیط‌های آموزشی و حرفه‌ای، به‌ویژه در حوزه پزشکی و آموزش عالی، حاکی از آن است که صرف آموزش شناختی و فنی، بدون توجه عمیق به پرورش قضاوت اخلاقی، می‌تواند به شکاف میان دانش و عمل اخلاقی منجر شود (6-8).

در تاریخ روان‌شناسی، نظریه‌های متعددی برای تبیین رشد اخلاقی ارائه شده‌اند که در این میان، نظریه‌های ژان پیاژه و لارنس کلبِرگ جایگاهی محوری دارند. پیاژه با رویکردی شناختی-تحولی، رشد اخلاقی را هم‌زمان با رشد شناختی کودک بررسی کرد و نشان داد که کودکان در مراحل مختلف رشد ذهنی، شیوه‌های متفاوتی از استدلال اخلاقی را به کار می‌گیرند (9, 10). از دیدگاه او، گذار از اخلاق دگرپیرو به اخلاق خودپیرو، نتیجه تعامل فعال کودک با محیط اجتماعی و تجربه قواعد، همکاری و عدالت در روابط اجتماعی است. این نگاه، مبنای بسیاری از پژوهش‌های بعدی در حوزه اخلاق رشد شد و مسیر را برای نظریه‌های مرحله‌ای هموار ساخت.

لارنس کلبِرگ با الهام از پیاژه، نظریه‌ای منسجم و مرحله‌بندی‌شده از رشد قضاوت اخلاقی ارائه داد که شامل سه سطح و شش مرحله است. در این نظریه، رشد اخلاقی فرایندی تدریجی، سلسله‌مراتبی و جهانی تلقی می‌شود که از تمرکز بر پیامدهای شخصی و اطاعت از قدرت، به سمت درک اصول انتزاعی عدالت و حقوق بشر حرکت می‌کند (1, 2, 11). مطالعات طولی و میان‌فرهنگی متعددی، از جمله پژوهش‌های انجام‌شده در ترکیه، تا حدی از ساختار کلی این نظریه حمایت کرده‌اند (12-14). با این حال، ادعای جهان‌شمولی و اولویت عقلانیت انتزاعی در این نظریه، همواره محل مناقشه بوده است.

در دهه‌های اخیر، نقدهای مهمی از سوی روان‌شناسان اجتماعی و فرهنگی نسبت به نظریه‌های شناخت‌محور رشد اخلاقی مطرح شده است. از جمله، رویکرد شهودی-عاطفی جان‌اتان هایدت نشان می‌دهد که بسیاری از قضاوت‌های اخلاقی، نه بر پایه استدلال عقلانی آگاهانه، بلکه بر اساس واکنش‌های شهودی و عاطفی سریع شکل می‌گیرند و استدلال اخلاقی اغلب نقشی توجیه‌گر پسینی دارد (15, 16). افزون بر این، پژوهش‌های فرهنگی نشان داده‌اند که نمونه‌های مورد مطالعه در بسیاری از نظریه‌های روان‌شناسی غربی، عمدتاً متعلق به جوامع خاص (WEIRD) هستند و نمی‌توان نتایج آن‌ها را به‌سادگی به سایر فرهنگ‌ها تعمیم داد (17). این یافته‌ها ضرورت توجه به بافت فرهنگی، دینی و ارزشی جوامع مختلف را در مطالعه رشد اخلاقی برجسته می‌سازند.

در این میان، آموزه‌های دینی، به‌ویژه تعالیم اسلامی، منظومه‌ای غنی و چندبعدی برای فهم اخلاق و تربیت اخلاقی ارائه می‌دهند که ریشه در فطرت الهی انسان، وحی، عقل و تجربه زیسته دارد. در نگاه اسلامی، اخلاق صرفاً مجموعه‌ای از قواعد رفتاری نیست، بلکه مسیر تعالی وجودی انسان و تقرب به خداوند محسوب می‌شود (18, 19). قرآن کریم و نهج‌البلاغه، با تأکید بر مفاهیمی چون ایمان، تقوا، عدالت، احسان و تزکیه نفس، چارچوبی غایت‌محور برای رشد اخلاقی ترسیم می‌کنند که ابعاد شناختی، عاطفی، ارادی و معنوی را به‌صورت یکپارچه در بر می‌گیرد (20, 21).

پژوهش‌های متعددی در دهه‌های اخیر کوشیده‌اند نظریه کلبِرگ را از منظر اسلامی نقد و بازخوانی کنند. این مطالعات نشان داده‌اند که هرچند نظریه‌های غربی در تبیین سازوکارهای شناختی رشد اخلاقی سودمندند، اما به دلیل اتکای صرف بر عقلانیت بشری، از تبیین ابعاد فطری و الهی اخلاق ناتوان‌اند (22, 23). افزون بر این، برخی پژوهش‌ها با رویکرد جنسیتی و فرهنگی، محدودیت‌های نظریه کلبِرگ را در تبیین ظرفیت‌های اخلاقی زنان و تفاوت‌های فرهنگی برجسته کرده‌اند (24). در مقابل، آموزه‌های اسلامی با تأکید بر برابری ذاتی انسان‌ها در امکان نیل به فضایل اخلاقی و نقش نیت و اخلاص، افق گسترده‌تری برای فهم رشد اخلاقی فراهم می‌آورند.

در حوزه کاربردی، مطالعات جدید نشان می‌دهند که مداخلات آموزشی مبتنی بر ارزش‌ها، گفت‌وگوی فلسفی، و فضای اخلاقی مدرسه می‌توانند سطح رشد اخلاقی دانش‌آموزان را ارتقا دهند (5, 25, 26). همچنین، پژوهش‌هایی که به نقش خانواده و روابط والد-کودک پرداخته‌اند، اهمیت محیط اولیه اجتماعی در شکل‌گیری قضاوت اخلاقی را تأیید می‌کنند (27, 28). این یافته‌ها، هم‌راستا با دیدگاه اسلامی، بر نقش وراثت، خانواده و الگوپذیری اخلاقی تأکید دارند و نشان می‌دهند که رشد اخلاقی پدیده‌ای صرفاً فردی یا شناختی نیست، بلکه در بستر شبکه‌ای از روابط اجتماعی و ارزشی شکل می‌گیرد.

از سوی دیگر، پژوهش‌های معاصر در حوزه اخلاق فردی و اجتماعی، به بررسی مفاهیمی چون وفاداری، مسئولیت‌پذیری و تنظیم هیجان‌های اخلاقی پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که اخلاق، ارتباط تنگاتنگی با هیجان‌ها و خودتنظیمی دارد (29). این یافته‌ها، بار دیگر محدودیت رویکردهای صرفاً شناخت‌محور را آشکار می‌سازند و بر ضرورت الگوهای جامع‌تری که ابعاد عاطفی و معنوی را نیز در بر گیرند، تأکید می‌کنند.

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان دریافت که حوزه رشد اخلاقی در تقاطع میان روان‌شناسی مدرن و آموزه‌های دینی قرار دارد. نظریه‌های پیازه و کلبِرگ، با وجود دستاوردهای مهم، عمدتاً بر تحول ساختارهای شناختی و استدلال عقلانی تمرکز دارند، در حالی که آموزه‌های اسلامی، با تکیه بر فطرت، ایمان و غایت‌مندی، افق متفاوتی از رشد اخلاقی ترسیم می‌کنند (30، 31). شکاف میان این دو رویکرد، هم چالشی نظری و هم فرصتی پژوهشی برای ارائه الگوهایی تلفیقی و بومی فراهم می‌آورد که بتوانند پاسخگوی نیازهای فرهنگی و تربیتی جوامع اسلامی باشند.

بر این اساس، ضرورت دارد پژوهش‌هایی انجام شوند که ضمن بهره‌گیری از دستاوردهای روان‌شناسی رشد، به بازخوانی و تلفیق آن‌ها با مبانی اسلامی بپردازند و مدلی جامع‌تر از رشد اخلاقی ارائه دهند؛ مدلی که هم سازوکارهای شناختی و اجتماعی را تبیین کند و هم به ابعاد فطری، معنوی و غایت‌محور اخلاق توجه داشته باشد (18، 32). چنین رویکردی می‌تواند زمینه‌ساز طراحی برنامه‌های تربیتی مؤثرتر در خانواده، مدرسه و جامعه شود و به ارتقای کیفیت تصمیم‌گیری‌های اخلاقی در سطوح فردی و اجتماعی بینجامد. بر این اساس، هدف پژوهش حاضر بررسی تطبیقی رشد اخلاقی در نظریه‌های پیازه و کلبِرگ و آموزه‌های اسلامی به‌منظور تبیین شباهت‌ها، تفاوت‌ها و ارائه چارچوبی جامع و بومی برای فهم و تربیت اخلاقی است.

روش پژوهش

در این تحقیق، از روش مقایسه تطبیقی به عنوان روشی برای بررسی و تحلیل رشد اخلاقی در نظریه‌های روان‌شناسی مدرن و آموزه‌های اسلامی استفاده شد. این روش به پژوهشگران این امکان را می‌دهد تا جنبه‌های مختلف نظریه‌ها و مفاهیم را در دو زمینه متفاوت مورد بررسی قرار دهند و به تحلیل عمیق‌تری از شباهت‌ها و تفاوت‌ها دست یابند. در این تحقیق مراحل اجرای روش مقایسه تطبیقی شامل:

تعریف مفاهیم و نظریه‌ها: در مرحله اول، نظریه‌های رشد اخلاقی ژان پیازه و لارنس کلبِرگ به طور جامع بررسی شدند. به‌ویژه، این نظریه‌ها در زمینه چگونگی شکل‌گیری قضاوت‌های اخلاقی و فرآیندهای شناختی مرتبط با آن‌ها تحلیل شد. در کنار این، آموزه‌های اسلامی نیز مورد بررسی قرار گرفت تا مراحل رشد اخلاقی و مفاهیم کلیدی مانند عدالت، صداقت، و مسئولیت در قضاوت‌های اخلاقی شناسایی شوند.

جمع‌آوری داده‌ها: اطلاعات مربوط به نظریه‌های پیازه و کلبِرگ از منابع علمی معتبر، مقالات پژوهشی و کتب تخصصی جمع‌آوری شد. همچنین، آموزه‌های اسلامی از متون دینی، تفسیرها و پژوهش‌های مرتبط استخراج شد.

تحلیل تطبیقی: در این مرحله، شباهت‌ها و تفاوت‌های میان نظریه‌های پیازه و کلبِرگ و آموزه‌های اسلامی مورد تحلیل قرار گرفت. این تحلیل شامل بررسی اصول اخلاقی، مراحل رشد اخلاقی و رویکردها به قضاوت اخلاقی در هر دو زمینه بود.

نتیجه‌گیری و تبیین: در نهایت، نتایج به دست آمده از تحلیل تطبیقی به بحث گذاشته شد و به تبیین پیامدهای نظری و عملی آن‌ها پرداخته شد. با استفاده از این روش، در این تحقیق تلاش شد تا بینش‌های عمیق‌تری از رشد اخلاقی در نظریه‌های روان‌شناسی و آموزه‌های اسلامی ارائه شود.

یافته‌ها

نظریه‌های رشد اخلاقی پیازه و کلبِرگ، با تمرکز بر سیر تحول قضاوت اخلاقی در انسان، جایگاه ویژه‌ای دارند. با این حال، نگاه تک‌بعدی و سکولار این نظریه‌ها، قادر به تبیین تمامی ابعاد وجودی انسان در مسیر تعالی اخلاقی نیست. آموزه‌های اسلامی، با ارائه منظومه‌ای جامع و غایت‌محور، نه تنها مراحل رشد را توصیف، که هدف و مسیر آن را نیز به روشنی ترسیم می‌کند. نتایج تحلیل نشان می‌دهد که می‌توان قائل به یک تقسیم‌بندی مراحل رشد اخلاقی از منظر آموزه‌های اسلامی بود. بر اساس آیات و روایات، می‌توان رشد اخلاقی در اسلام را نه به عنوان یک سری مراحل سفت و سخت سنی، بلکه به عنوان یک فرآیند پویا و چندبعدی ترسیم کرد که حول کسب ملکات فاضله و تقرب به خدا می‌چرخد. این فرآیند را می‌توان در قالب مراحل زیر دسته‌بندی کرد:

مرحله پایه: فطرت پاک و آمادگی ذاتی (تزکیه نفس در نهاد)

در نگاه اسلامی، سفر اخلاقی انسان با موهبتی الهی آغاز می‌شود که به آن فطرت گفته می‌شود. این مفهوم بنیادی به ما می‌گوید که هر انسانی با فطرتی خداجو و استعدادی ذاتی برای تشخیص خیر و شر به دنیا می‌آید. در آیه شریفه نهم از سوره مبارکه شمس خداوند می‌فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا» (۹:۹۱) که به وضوح نشان می‌دهد موفقیت و رستگاری در گرو تزکیه نفس و پرورش فطرت الهی نهفته است. همچنین، در آیه بعد نیز بیان می‌کند: «وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا» (۱۰:۹۱) که به ما یادآوری می‌کند اگر انسان به نفس خود ظلم کند و آن را از مسیر رشد و تزکیه دور کند، به یقین دچار خسران و شکست خواهد شد.

این آیات به روشنی نشان می‌دهند که نفس انسانی دارای استعداد ذاتی برای تزکیه و رشد است. این استعداد، همانند بذری پاک و باطراوت است که نیاز به آب و خاک مناسب برای شکوفایی دارد. رسالت پیامبران، به ویژه پیامبر اسلام (ص)، در واقع بر پرورش و شکوفایی این فطرت الهی متمرکز است. پیامبر اسلام فرمود: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» که به وضوح نشان‌دهنده اهمیت اخلاق در رشد و کمال انسانی است.

این مرحله از رشد اخلاقی انسان را می‌توان با دوره «حسی-حرکتی» پیازه مقایسه کرد. در این مرحله، کودک آمادگی اولیه برای یادگیری و رشد را داراست، اما این استعداد ذاتی به تنهایی کافی نیست و نیاز به پرورش و تزکیه دارد. در واقع، انسان باید در طول

^۱ بی تردید کسی که نفس را [از آلودگی پاک کرد و] رشد داد، رستگار شد (ترجمه انصاریان).

^۲ و کسی که آن را [به آلودگی‌ها و امور بازدارنده از رشد] بیالود [از رحمت حق] نومید شد (ترجمه انصاریان).

زندگی خود به این فطرت الهی توجه کند و با استفاده از آموزه‌های دینی و اخلاقی، آن را پرورش دهد تا بتواند به کمال و والاترین مراحل انسانی دست یابد.

بنابراین، سفر اخلاقی انسان نه تنها به فطرت او بستگی دارد، بلکه به تلاش و کوشش او در جهت تزکیه و پرورش این فطرت نیز مرتبط است. هر چه انسان بیشتر به این فطرت نزدیک شود و تلاش کند تا آن را در خود شکوفا کند، به همان اندازه به کمال و سعادت نزدیک‌تر خواهد شد. در نتیجه، توجه به فطرت و تلاش برای تزکیه آن، اساس و بنیانی است که می‌تواند زندگی انسان را به سمت خیر و نیکی هدایت کند و او را به اهداف عالی انسانی برساند.

مرحله شکل‌گیری: تربیت در بستر خانواده و محیط (تأثیر وراثت و محیط)

با این حال، این استعداد مجرد، در بستری عینی و متشکل از دو عامل سرنوشت‌ساز، شکل می‌گیرد: وراثت و خانواده. آیات قرآن به صراحت به تأثیر وراثت اشاره دارند. در سوره مبارکه‌ی نوح(ع)، از زبان نوح (ع) به این مساله اشاره شده است: «إِنَّكَ إِن تَذَرَهُمْ يَضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا» (۲۷: ۷۱). این آیه به روشنی بیانگر آن است که صفات ناپسند اخلاقی و عقیدتی می‌توانند از طریق وراثت به نسل‌های بعد منتقل شوند. در نقطه مقابل، خداوند دودمان‌های پاکی چون «آل ابراهیم» و «آل عمران» را برگزید، آنجا که می‌فرماید: «ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (۳: ۳۴). این عبارت گویا، هم به انتقال فضایل از طریق وراثت و هم در پرتو تربیت خانوادگی اشاره دارد. این مرحله، زمینه‌ساز شکل‌گیری اولین گرایش‌های اخلاقی (راستگویی، امانتداری، احسان به والدین) یا ضد اخلاقی است.

همچنین، نقش خانواده به عنوان نخستین و مهم‌ترین نهاد تربیتی در شکل‌گیری شخصیت و رفتار کودکان، در آیات مختلف قرآن مجید به وضوح متبلور است؛ به ویژه در آیه: «وَإِذْ قَالَ لِقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (۳۱: ۱۳) و یا در آیه شریفه ۱۳۲ از سوره مبارکه بقره می‌فرماید: «وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بُنَيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ» (۲: ۱۳۲). این آیات بیانگر این واقعیت هستند که خانواده، نخستین محیطی است که ارزش‌های بنیادینی چون احسان، صداقت و نیکوگویی در آن شکل می‌گیرد و به کودک منتقل می‌شود. این مرحله تربیتی به‌طور کامل با «مرحله پیشاعرفی» کلبه‌گ همخوانی دارد، جایی که کودک با تبعیت از قوانین، به دنبال اجتناب از تنبیه و کسب پاداش است. در این مرحله، کودک از طریق تقلید و یادگیری از رفتار بزرگ‌ترها، هنجارها و قواعد اجتماعی را درونی می‌کند. همچنین، این مرحله با «دوره عملیات عینی» پیازه نیز مطابقت دارد که در آن کودک قواعد را از طریق تقلید و تجربه‌های عملی درک می‌کند. با این حال، اسلام به ما هشدار می‌دهد

^۱ که اگر آنان را باقی گذاری، بندگان را گمراه می‌کنند و جز نسلی بدکار و ناپسند زاده و ولد نمی‌کنند (ترجمه انصاریان).

^۲ فرزندی [را برگزید] که [از نظر پاکی، تقوا، درستی و راستی] برخی از [آنان از نسل] برخی دیگرند؛ و خدا شنوا و داناست (ترجمه انصاریان).

^۳ و [یاد کن] هنگامی که لقمان به پسرش در حالی که او را موعظه می‌کرد، گفت: پسرکم! به خدا شرک نوز، بی تردید شرک ستمی بزرگ است (ترجمه انصاریان).

^۴ و ابراهیم و یعقوب پسرانشان را به آیین اسلام سفارش کردند که‌ای پسران من! یقیناً خدا این دین را برای شما برگزیده، پس شما باید جز در حالی که مسلمان باشید، نمیرید (ترجمه انصاریان).

که خانواده‌های آشفته و متزلزل، به جای پرورش فضایل اخلاقی، می‌توانند به‌عنوان موانعی در ایجاد روابط سالم عمل کنند و محیطی نامساعد برای رشد رذایل اخلاقی فراهم آورند. این مسائل می‌تواند به ایجاد مشکلات جدی در زندگی اجتماعی و فردی کودک منجر شود و در نتیجه، لزوم توجه به ساختار خانواده و تربیت صحیح در آن بیشتر از پیش نمایان می‌شود.

مرحله تعقل و تشخیص: بیداری عقلانی و انتخاب آگاهانه (تکوین ایمان)

با رسیدن فرد به سن تمییز، رشد اخلاقی به مرحله‌ای کیفی و جدید وارد می‌شود که در آن، تغییرات اساسی در نحوه تفکر و تصمیم‌گیری فرد به وقوع می‌پیوندد. در این مرحله، فرد از حالت انفعال و تقلید صرف که در مراحل ابتدایی زندگی تجربه کرده است، خارج می‌شود و با به کارگیری ابزار عقل و تفکر، به انتخاب آگاهانه ارزش‌ها و اصول اخلاقی می‌پردازد. این تحول در رشد اخلاقی، نه تنها نشان‌دهنده بلوغ فکری فرد است، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری هویت اخلاقی او نیز می‌باشد.

اینجاست که مفهوم ایمان به عنوان قدرتمندترین محرک در فرایند رشد اخلاقی و معرفتی پدیدار می‌شود. آیاتی که خطاب به خردمندان و صاحبان اندیشه نازل شده‌اند، گواهی بر این مدعا هستند. به عنوان مثال، فرمان الهی به «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ» (۴: ۵۸) در اینجا به وضوح نشان می‌دهد که فرمان به عدالت و امانت‌داری به عنوان اصولی اخلاقی، دیگر دستوراتی تحمیلی نیست، بلکه یک تکلیف عقلانی و اخلاقی است که برای کسی که به نظام احسن الهی باور دارد، ضرورت پیدا می‌کند.

این مرحله از رشد اخلاقی همچنین با «دوره عملیات صوری»^۱ پیآژه، که در آن فرد توانایی استدلال انتزاعی پیدا می‌کند، و «مرحله قراردادی»^۲ کلبه‌رگ، که در آن فرد به تبعیت از قوانین برای حفظ نظم اجتماعی می‌پردازد، هم‌خوانی دارد. با این حال، یک تفاوت بنیادین در اینجا وجود دارد: در مدل کلبه‌رگ، انگیزه اصلی از تبعیت، «حفظ سیستم اجتماعی» است. در حالی که در نگرش اسلامی، انگیزه اصلی و بنیادین، «اطاعت از خدا» و «تحقق عدالت به عنوان یک ارزش الهی» است. آیاتی مانند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (۹: ۱۱۹) یا «وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (۸: ۴۶) پایه‌های اخلاق را بر تقوا و همراهی با صالحان می‌گذارند، نه صرفاً بر یک قرارداد اجتماعی. این تأکید بر تقوا و صداقت، نشان‌دهنده آن است که ارزش‌های اخلاقی در اسلام نه تنها دارای بنیادهای عقلانی هستند، بلکه عمیقاً در ارتباط با ایمان و عمل صالح نیز قرار دارند و این خود موجب می‌شود که فرد در زندگی خود به دنبال تحقق عدالت و نیکوکاری باشد.

^۱ خدا قاطعانه به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش بازگردانید و هنگامی که میان مردم داوری می‌کنید، به عدالت داوری کنید. یقیناً فرمان بازگرداندن امانت و عدالت در داوری [نیکو چیزی است که خدا شما را به آن موعظه می‌کند؛ بی تردید خدا همواره شنوا و بیناست (ترجمه انصاریان).

^۲ ای کسانی که ایمان آورده اید! از خدا پروا کنید و با صادقان باشید [صادقانی که کامل‌ترینشان پیامبران و اهل بیت رسول بزرگوار اسلام هستند]. (ترجمه انصاریان).

^۳ و از خدا و پیامبرش فرمان برید، و با یکدیگر نزاع و اختلاف نکنید، که سست و بد دل می‌شوید، و قدرت و شوکتان از میان می‌رود؛ و شکیبایی ورزید؛ زیرا خدا با شکیبایان است (ترجمه انصاریان).

مرحله تثبیت و تعالی: کسب ملکات پایدار و خدامحوری (تقوا و عمل صالح)

عالی‌ترین مرحله رشد اخلاقی در اسلام، جایی است که فضایل نه تنها درونی، که به ملکات پایدار (عادات‌های ثابت روحی) تبدیل می‌شوند. در این قله، انگیزه فرد از عمل نیک، نه ترس از جهنم یا طمع بهشت، بلکه رسیدن به «وَرِضَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ»^۱ (۹): ۷۲) و تقرب به ذات اقدس الهی است. اینجاست که اخلاق، ماهیتی کاملاً غایت‌محور و نیت‌محور پیدا می‌کند.

آیه شریفه «لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ»^۲ (۲: ۱۷۷)، به روشنی تمامی مراحل پیشین را در خود جمع کرده و برترین سطح اخلاق را ترسیم می‌کند: ایمان قلبی، انفاق از عزیزترین دارایی‌ها، وفای به عهد و صبر در مصائب. این توصیف، فراتر از «مرحله پسا عرفی» کلبرگ است که در آن، اخلاق بر مبنای اصول جهانی و انتزاعی مانند «عدالت» تعریف می‌شود. در اسلام، این اصل جهانی، خداوند است که منشأ تمام فضایل است و عدالت تنها یکی از تجلیات اوست. در این مرحله، فضایی متجلی می‌شوند که در نظریه‌های غربی کمتر به آن‌ها پرداخته شده است. از جمله:

توکل: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ»^۳ (۶۵: ۳).

توبه نصوح: «تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا»^۴ (۶۶: ۸).

اخلاص: «فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ»^۵ (۴۰: ۱۴).

عفو و گذشت: «خُذِ الْعَفْوَ»^۶ (۷: ۱۹۹).

پرهیز از رذایل اجتماعی: همچون غیبت و تجسس، سوءظن، حسد و عیب‌جویی. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيَحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ»^۷ (۴۹: ۱۲)، اخلاق در این مرحله، کاملاً غایت‌محور و نیت‌محور است. این مرحله، فراتر از مرحله پساعرفی کلبرگ است، چرا که معیار نهایی، خدا به عنوان منبع مطلق اخلاق است، نه یک قرارداد اجتماعی انتزاعی.

^۱ خشنودی و رضایتی از سوی خدا [که از همه آن نعمت‌ها] بزرگ‌تر است (ترجمه انصاریان).

^۲ نیکی این نیست که روی خود را به سوی مشرق و مغرب کنید، بلکه نیکی [واقعی و کامل، که شایسته است در همه امور شما ملاک و میزان قرار گیرد، منش و رفتار و حرکات] کسانی است که به خدا و روز قیامت و فرشتگان و کتاب آسمانی و پیامبران ایمان آورده اند، و مال و ثروتشان را با آنکه دوست دارند به خویشان و یتیمان و درماندگان و در راه ماندگان و سائلان و [در راه آزادی] بردگان می‌دهند، و نماز را [با همه شرایطش] برپای می‌دارند، و زکات می‌پردازند، و چون پیمان‌بند و وفاداران به پیمان خویشند، و در تنگدستی و تهیدستی و رنج و بیماری و هنگام جنگ شکیبایند؛ اینانند که [در دین داری و پیروی از حق] راست گفتند، و اینانند که پرهیزکارند (ترجمه انصاریان).

^۳ و کسی که بر خدا توکل کند، خدا برایش کافی است (ترجمه انصاریان).

^۴ ای مؤمنان! به پیشگاه خدا توبه کنید، توبه‌ای خالص [که شما را از بازگشت به گناه بازدارد] (ترجمه انصاریان).

^۵ پس خدا را در حالی که ایمان و عبادت را [از هر گونه شرکی] برای او خالص می‌کنید، بپرستید گرچه کافران [از روش شما] ناخشنود باشند (ترجمه انصاریان).

^۶ عفو و گذشت را پیشه کن (ترجمه انصاریان).

^۷ ای اهل ایمان! از بسیاری از گمان‌ها [در حق مردم] پرهیزید؛ زیرا برخی از گمان‌ها گناه است، و [در اموری که مردم پنهان ماندنش را خواهند] تفحص و پی جویی نکنید، و از یکدیگر غیبت ننمایید، آیا یکی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده اش را بخورد؟ بی تردید [از این کار] نفرت دارید، و از خدا پروا کنید که خدا بسیار توبه‌پذیر و مهربان است (ترجمه انصاریان).

جدول ۱: خلاصه نتایج تحقیق

جنبه تطبیقی	نظریه پیازه و کلبرگ (غربی-تکامل شناختی)	آموزه‌های اسلامی (الهیاتی-فطری)	تحلیل تطبیقی
منشأ اخلاق	ساختارهای شناختی درونی کودک که از طریق تعامل با محیط رشد می‌کند. اخلاق امری است که توسط ذهن انسان ساخته می‌شود.	فطرت خداجو و دستورات الهی. اخلاق امری کشف‌شدنی و مبتنی بر وحی و عقل سلیم است.	تفاوت بنیادین: اسلام منشأ اخلاق را فراتر از ذهن انسان و در خدا می‌داند. پیازه و کلبرگ آن را برساخته ذهن بشر می‌دانند.
محرك رشد	تعادل جویی شناختی (پيازه) و تعارض اخلاقی (کلبرگ). رشد از درون و از طریق چالش‌های فکری پیش می‌رود.	تزکیه نفس، ایمان، عمل صالح و اراده. رشد نیازمند جهاد اکبر و تلاش فعال فرد برای پاکسازی درون است.	اشتراک: هر دو بر نقش فعال ذهن (عقل) تأکید دارند. افتراق: اسلام بر اراده، نیت و ایمان به عنوان موتور محرک، تأکید بسیار بیشتری دارد.
نقش محیط	تعامل اجتماعی محور اصلی است. گفت‌وگو با همسالان و مواجهه با دیدگاه‌های مختلف، رشد را پیش می‌برد.	خانواده، وراثت و محیط بسیار حیاتی هستند (همان‌طور که در فیش‌ها آمده). اما این محیط باید الهی باشد تا زمینه‌ساز رشد شود. محیط ناسالم می‌تواند فطرت را دفن کند.	اشتراک نسبی: هر دو بر اهمیت محیط تأکید دارند. افتراق: اسلام به طور خاص بر خانواده و وراثت به عنوان دو رکن اصلی تمرکز دارد، در حالی که در نظریه‌های روان‌شناسی، تأکید بیشتر بر همسالان است.
جهت‌گیری اخلاقی	عدالت و انصاف به عنوان محوری‌ترین ارزش در مراحل عالی کلبرگ مطرح است.	تلفیق عدالت و رحمت. در کنار عدالت، ارزش‌هایی مانند احسان، عفو («خُذِ الْعَفْوَ») و توکل جایگاه رفیعی دارند.	افتراق: اسلام یک نظام اخلاقی جامع‌تر ارائه می‌دهد که در آن محبت و رحمت الهی، مکمل عدالت است. در کلبرگ، عدالت محور اصلی است.
غایت نهایی	رسیدن به استقلال اخلاقی و توانایی استدلال بر اساس اصول جهانی و انتزاعی مانند عدالت.	قرب به خدا، ربانی شدن و کسب رضایت الهی («رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ»). اخلاق وسیله‌ای برای تعالی روحانی است.	تفاوت اساسی: غایت در اسلام، امری متعالی و ماورایی است، در حالی که در روان‌شناسی غربی، غایت در خود انسان و جامعه بشری خلاصه می‌شود.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که نظریه‌های رشد اخلاقی پیازه و کلبرگ، با وجود تفاوت‌های روشی و مفهومی، در یک نقطه اساسی مشترک‌اند و آن تأکید بر ماهیت تدریجی و مرحله‌ای رشد اخلاقی و نقش فعال فرد در این فرایند است. نتایج تحلیل تطبیقی بیانگر آن است که هر دو نظریه، اخلاق را نه یک امر ایستا، بلکه حاصل تحول ساختارهای شناختی در تعامل با محیط اجتماعی می‌دانند؛ با این حال، این رویکرد شناخت‌محور، به‌تنهایی قادر به تبیین تمامی ابعاد رشد اخلاقی انسان نیست و در سطوح عالی با محدودیت‌های جدی مواجه می‌شود. این یافته با نتایج مطالعات پیشین هم‌خوان است که نشان داده‌اند نظریه‌های کلاسیک رشد اخلاقی عمدتاً بر قضاوت اخلاقی تمرکز دارند و از تبیین انگیزش‌های درونی، هیجانی و معنوی غفلت می‌ورزند (2، 3، 7).

در تبیین نتایج مربوط به نظریه پیازه، مشخص شد که تأکید او بر گذار از اخلاق دگرپیرو به خودپیرو و نقش تعامل همسالان در درونی‌سازی قواعد، می‌تواند مراحل اولیه رشد اخلاقی را به‌خوبی توضیح دهد. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که این مراحل با آنچه در آموزه‌های اسلامی درباره نقش خانواده و محیط اولیه در شکل‌گیری گرایش‌های اخلاقی مطرح شده، هم‌پوشانی قابل توجهی دارد. مطالعاتی که بر نقش خانواده و تعاملات اجتماعی اولیه تأکید کرده‌اند نیز این هم‌راستایی را تأیید می‌کنند (27، 32). با این حال، در نظریه پیازه، اخلاق عمدتاً به‌مثابه محصول تحول شناختی و قراردادهای اجتماعی تبیین می‌شود، در حالی که نتایج این پژوهش

نشان می‌دهد در نگاه اسلامی، این مرحله صرفاً بستر اولیه‌ای برای شکوفایی فطرت اخلاقی است و بدون جهت‌دهی ارزشی و معنوی، می‌تواند به نسبی‌گرایی اخلاقی بینجامد؛ نکته‌ای که در نقدهای پیشین نیز بدان اشاره شده است (10، 23).

در ارتباط با نظریه کبرگ، نتایج نشان داد که ساختار سه‌سطحی و شش‌مرحله‌ای او توان تبیین بالایی در توضیح تحول استدلال اخلاقی از خودمحوری به جامعه‌محوری و سپس اصول‌محوری دارد. یافته‌های پژوهش حاضر تأیید می‌کند که مراحل پیش‌قراردادی و قراردادی کبرگ با مراحل ابتدایی و میانی تربیت اخلاقی در آموزه‌های اسلامی قابل مقایسه‌اند، زیرا در هر دو، تبعیت از قواعد و هنجارها نقش محوری دارد. این نتیجه با پژوهش‌های میان‌فرهنگی که تا حدی از جهان‌شمولی ساختار نظریه کبرگ حمایت کرده‌اند، هم‌سو است (14-12). با این وجود، تحلیل تطبیقی نشان داد که در سطح پس‌قراردادی، تفاوتی بنیادین میان دو رویکرد شکل می‌گیرد؛ جایی که کبرگ غایت رشد اخلاقی را استقلال عقلانی و پایبندی به اصول انتزاعی عدالت می‌داند، در حالی که آموزه‌های اسلامی غایت نهایی را قرب الهی، تقوا و رضوان الهی معرفی می‌کنند (18، 19).

تبیین این تفاوت نشان می‌دهد که نظریه کبرگ، برخاسته از سنت عقل‌گرایانه کانتی، اخلاق را اساساً امری شناختی می‌داند و هیجان و شهود را در بهترین حالت، عوامل فرعی تلقی می‌کند. یافته‌های پژوهش حاضر این محدودیت را برجسته ساخت و نشان داد که در آموزه‌های اسلامی، ایمان و نیت نه تنها مکمل عقل، بلکه موتور محرک رشد اخلاقی‌اند. این نتیجه با نقدهای مطرح‌شده از سوی رویکرد شهودگرایانه هم‌خوان است که بر نقش محوری هیجان‌ها و شهودهای اخلاقی در قضاوت و رفتار اخلاقی تأکید دارند (15، 16). افزون بر این، پژوهش حاضر نشان داد که در اسلام، عقل بدون ایمان جهت کافی برای کنش اخلاقی ندارد و اخلاق به یک «سلوک وجودی» تبدیل می‌شود، نه صرفاً یک فرایند استدلالی.

از منظر فرهنگی، نتایج پژوهش نشان داد که یکی از چالش‌های اساسی نظریه‌های پیاژه و کبرگ، زمینه‌مندی فرهنگی آن‌هاست. تحلیل تطبیقی نشان داد که بسیاری از مفروضات این نظریه‌ها، به‌ویژه در مراحل عالی، با ارزش‌های جوامع غربی هم‌خوانی بیشتری دارند و تعمیم آن‌ها به سایر فرهنگ‌ها نیازمند احتیاط است. این یافته با مطالعاتی که به محدودیت نمونه‌های WEIRD در روان‌شناسی اشاره کرده‌اند، هم‌راستا است (17). در مقابل، آموزه‌های اسلامی با تکیه بر فطرت مشترک انسانی و وحی الهی، مدعی نوعی جهان‌شمولی ارزشی‌اند که می‌تواند مبنایی برای ارائه الگویی بومی-جهانی از رشد اخلاقی باشد (22، 30).

یافته‌های این پژوهش همچنین نشان داد که در آموزه‌های اسلامی، رشد اخلاقی پدیده‌ای چندبعدی است که هم‌زمان ابعاد شناختی، عاطفی، ارادی و اجتماعی را در بر می‌گیرد. این نتیجه با پژوهش‌هایی هم‌خوان است که بر نقش ارزش‌ها، فضای اخلاقی مدرسه و مداخلات تربیتی مبتنی بر گفت‌وگو و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تأکید دارند (5، 25، 26). افزون بر این، نقش خانواده، وراثت و روابط والد-کودک به‌عنوان بسترهای اساسی رشد اخلاقی، در نتایج این پژوهش برجسته شد که با یافته‌های جدید درباره نقش گرمی والدینی و کاهش گسست اخلاقی هم‌راستا است (28).

در مجموع، تفسیر نتایج نشان می‌دهد که نظریه‌های پیاژه و کلبرگ، اگرچه در تبیین سازوکارهای شناختی رشد اخلاقی کارآمدند، اما در تبیین چرایی تعهد اخلاقی، پایداری فضایل و انگیزش درونی کنش اخلاقی با محدودیت مواجه‌اند. آموزه‌های اسلامی با افزودن مؤلفه‌هایی چون ایمان، تقوا، نیت و غایت‌مندی الهی، می‌توانند این خلأ را پر کنند و چارچوبی جامع‌تر برای فهم رشد اخلاقی ارائه دهند. این نتیجه با پژوهش‌هایی که بر ضرورت تلفیق دستاوردهای روان‌شناسی با مبانی دینی و فرهنگی تأکید کرده‌اند، هم‌سو است (21, 23, 24).

پژوهش حاضر، با وجود دستاوردهای نظری، دارای محدودیت‌هایی است. نخست آنکه روش تحقیق مبتنی بر تحلیل تطبیقی متون و اسناد بوده و از داده‌های تجربی میدانی بهره نگرفته است؛ از این رو، نتایج آن بیشتر در سطح نظری قابل تعمیم است. دوم، تمرکز اصلی مطالعه بر نظریه‌های پیاژه و کلبرگ و آموزه‌های اسلامی بوده و سایر نظریه‌های معاصر رشد اخلاقی یا دیدگاه‌های دینی دیگر به‌طور مستقیم بررسی نشده‌اند. سوم، پیچیدگی مفاهیم دینی و تفاوت تفاسیر می‌تواند بر برداشت پژوهشگر از آموزه‌های اسلامی اثرگذار باشد و این امر نیازمند احتیاط در تعمیم نتایج است.

پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده با بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی، به آزمون تجربی مدل‌های تلفیقی رشد اخلاقی در جوامع مختلف بپردازند. همچنین بررسی تطبیقی سایر نظریه‌های نوین رشد اخلاقی با آموزه‌های اسلامی می‌تواند به غنای نظری این حوزه بیفزاید. انجام مطالعات طولی برای بررسی نقش ایمان، خانواده و محیط آموزشی در پایداری رشد اخلاقی نیز می‌تواند بینش‌های عمیق‌تری فراهم آورد. افزون بر این، توجه به تفاوت‌های جنسیتی و فرهنگی در رشد اخلاقی، زمینه‌ای مهم برای تحقیقات آینده محسوب می‌شود.

یافته‌های پژوهش حاضر می‌تواند مبنایی برای طراحی برنامه‌های تربیت اخلاقی جامع در خانواده و نظام آموزشی باشد. تأکید بر پیوند عقلانیت اخلاقی با ایمان، نیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، می‌تواند به پرورش اخلاق پایدار در کودکان و نوجوانان کمک کند. همچنین، تقویت نقش خانواده به‌عنوان نخستین نهاد تربیتی و ایجاد فضای اخلاقی غنی در مدارس و دانشگاه‌ها، می‌تواند زمینه رشد متوازن اخلاقی را فراهم آورد. در نهایت، تلفیق آموزه‌های دینی با روش‌های نوین آموزشی، راهکاری عملی برای پاسخ به چالش‌های اخلاقی معاصر ارائه می‌دهد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Kohlberg L. Stages of Moral Development. *Moral Education*. 1971;1(51):23-92.
2. Kohlberg L. Moral Stages and Moralization: The Cognitive-Developmental Approach. *Moral Development and Behavior: Theory, Research, and Social Issues* 1976. p. 31-53.
3. Yilmaz O, Bahçekapili HG, Sevi B. Theory of Moral Development. *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science*. Cham: Springer; 2019. p. 1-5.
4. Banda JH. A critical analysis of pedagogical strategies for fostering ethical decision-making, integrity, and social responsibility in Generation Z: addressing the impact of modern societal challenges on moral development. *Journal of Trends in Arts and Humanities*. 2025;2(1):15-25. doi: 10.61784/jtah3035.
5. Kayani S, Abid MHS, Sadiqi MZ. Relationship Between Moral Atmosphere of School and Moral Development of Secondary School Students. *SocSciSpec*. 2025;4(1):597-606. doi: 10.71085/sss.04.01.243.
6. Chalmers P, Dunngalvin A, Shorten G. Reflective Ability and Moral Reasoning in Final-Year Medical Students: A Semi-Qualitative Cohort Study. *Medical Teacher*. 2011;33(5):e281-e9.
7. Murrell VS. The Failure of Medical Education to Develop Moral Reasoning in Medical Students. *International Journal of Medical Education*. 2014;5:219-25.
8. Lin CS, Tsou KI, Cho SL, Hsieh MS, Wu HC, Lin CH. Is Medical Students' Moral Orientation Changeable After Preclinical Medical Education? *Journal of Medical Ethics*. 2012;38(3):168-73.
9. Piaget J. *The Moral Judgment of the Child*: Routledge; 2013.
10. Lickona T. Piaget Misunderstood: A Critique of the Criticisms of His Theory of Moral Development. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*. 1969;15(4):337-50.
11. Kohlberg L, Hersh RH. Moral Development: A Review of the Theory. *Theory into Practice*. 1977;16(2):53-9.
12. Turiel E, Edwards CP, Kohlberg L. Moral Development in Turkish Children, Adolescents, and Young Adults. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 1978;9(1):75-86.
13. Nisan M, Kohlberg L. Universality and Variation in Moral Judgment: A Longitudinal and Cross-Sectional Study in Turkey. *Child Development*. 1982;865-76.
14. Colby A, Kohlberg L, Gibbs J, Lieberman M, Fischer K, Saltzstein HD. A Longitudinal Study of Moral Judgment. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 1983;48:1-124.
15. Haidt J. The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment. *Psychological Review*. 2001;108(4):814.
16. Haidt J, Kesebir S. Morality. In: Fiske ST, Gilbert DT, Lindzey G, editors. *Handbook of Social Psychology*. 5. Hoboken: Wiley; 2010. p. 797-832.
17. Henrich J, Heine SJ, Norenzayan A. Most People Are Not WEIRD. *Nature*. 2010;466(7302):29.
18. Firouzmehr MM. Factors Influencing Moral Development from a Qur'anic Perspective. *Qur'anic Sciences Studies*. 2020;2(2).
19. Salahshouri A. Stages of Moral Educational Development from the Perspective of Imam Ali (AS). *Nahj al-Balaghah Research Quarterly*. 2013;1(3).
20. Kakojoybari AA, Akbari Dehkordi MA, Saeedi F. Moral Development from the Perspective of Nahj al-Balaghah with Consideration of Kohlberg's Theory. *Epistemological Studies in the Islamic University*. 2016;20(3).
21. Shahbazi J, Mohammadzadeh N, Entesarfoumani G. Patterns and Methods of Moral Development in Childhood from the Perspective of Nahj al-Balaghah. *Ethical Research Studies*. 2021;12(3).
22. Javidan F, Dehghan MS, Shamsi Goushki E, Abbasi M. An Analysis of Kohlberg's Theory of Moral Development from a Qur'anic Perspective. *Bioethics Journal*. 2012;2(6):11-48.

23. Sourı FZ. An Examination of Kohlberg's Moral Theory and Its Comparison with Qur'anic Ethics. *Psychology and Educational Sciences in the Third Millennium*. 2023;7(3).
24. Nazemi Ashani MH, Kashani M, Kafi Mousavi A. A Critique of Kohlberg's Moral Development Theory from a Qur'anic Perspective Using a Gender Structural Analysis of Women. *Quarterly Journal of Applied Ethics Studies*. 2023;19(5).
25. Unal U, Gunes G. The effect of Philosophy for Children (P4C) activities on the development of moral perception and social rules of preschool children. *Journal of Childhood, Education & Society*. 2024;5(2). doi: 10.37291/2717638X.202452392.
26. Sukisno S, Nurtjahyani SD. The Effect of Value Clarification and Locus of Control Learning on Students' Moral Development Level. *Al-Ishlah Jurnal Pendidikan*. 2024;16(4):5140-9. doi: 10.35445/alishlah.v16i4.5659.
27. Walker LJ, Taylor JH. Family Interaction and the Development of Moral Reasoning. *Child Development*. 1991;62:264-83.
28. Navas-Martínez MJ, Contreras L, Cano-Lozano MC. Mediating Role of Moral Disengagement Mechanisms in the Relationship Between Perceived Parental Warmth and Youth Violence. *Children*. 2025;12(2):246. doi: 10.3390/children12020246.
29. Lişman CG, Holman AC. Principled faithfulness: A measure of moral reasons for fidelity and its associations with the tendency to engage in extramarital relationships, moral emotions and emotion regulation. *Social Sciences*. 2025;14(2):81. doi: 10.3390/socsci14020081.
30. Boseliki H, Alizadeh M. The Relationship Between Ethics and Economics in Islam: A Critical Comparative Study of Kohlberg's Theory of Moral Development. *Quarterly Journal of Applied Ethics Studies*. 2020;16(37).
31. Hegazi I, Wilson I. Medical Education and Moral Segmentation in Medical Students. *Medical Education*. 2013;47(10):1022-8.
32. Kiani Moghaddam A, Bakhtiari M. Moral-Social Development of Preschool Children. *Journal of Research in Religion and Health*. 2020;6(3).